

Reader Masterclass 1: Groen verdeelt burgers

- Datum masterclass: zaterdag 21 april
- 17 april 2018
- Auteur: Erik Pees
- Email: epees@wbs.nl

Inhoud

Reader Masterclass 1: Groen verdeelt burgers.....	1
Inhoud.....	1
Inleiding	2
Sprekers	2
1. ‘Duurzaamheid’ als opium voor de massa?	3
2. Het probleem: wie bepaalt en wie betaalt?	5
3. Groen verdeelt burgers	6
a. Inkomen	6
b. Wonen	7
c. Werken	9
d. Consument	10
e. Openbare ruimte	11
Literatuur	13

Inleiding

Dat we klimaatverandering moeten tegengaan, daar is vrijwel iedereen het over eens. Maar zelfs met de maatregelen van het ‘groenste kabinet ooit’ is het bijna onmogelijk om de doelstellingen van Parijs te halen, zowel binnen Nederland als wereldwijd. Dit wordt mede veroorzaakt door de huidige onrechtvaardigheid in groen beleid. Bij burgers, bedrijven en landen dreigen de zwaarste lasten neer te komen bij de minderbedeelde meerderheid. Geen wonder dat de steun voor groen beleid bij hen het kleinst is. Een rechtvaardige verdeling van lasten is essentieel om een groene toekomst mogelijk te maken.

In deze reader staat eerst een beschouwing op de taal van het duurzaamheidsdebat. Hierna volgt het probleem wie de groene transitie bepaalt en betaalt. Ten derde wordt een overzicht geboden van de verschillende manieren waarop vergroening leidt tot verdeling van burgers om af te sluiten met een introductie van de sprekers.

Sprekers

DONALD POLS

Directeur van Milieudefensie sinds december 2015. Eerder werkte Donald Pols bij WWF en was hij Nederlands gedelegeerde bij de onderhandelingen rond UNFCCC, het VN-klimaatverdrag. Milieudefensie is betrokken bij de onderhandelingen voor het Nederlandse klimaatakkoord, waar zij zich hard maakt voor ‘eerlijk omschakelen’: een duurzame transitie waarbij ook de armste burgers meekomen en de vervuiler betaalt.

MAYA VAN DER STEENHOVEN

Directeur van het programmabureau Warmte Koude Zuid-Holland en de aanjager van de nationale campagne Van Gas Los. Ook stond Maya van der Steenhoven bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen op de lijst voor GroenLinks. Ze begon haar carrière bij het Ministerie van Economische Zaken, en werkte ook enkele jaren voor de Autoriteit Consument en Markt (ACM). De afgelopen jaren heeft ze in haar dagelijkse werk meegemaakt hoe de energietransitie wijken verdeelt en verbindt, waar ze tijdens de masterclass over zal spreken.

1. ‘Duurzaamheid’ als opium voor de massa?

‘Precies zoals je in een religieuze samenleving jezelf buiten de sociale orde plaatst als je zegt dat je niet gelooft, zo heb je heel wat uit te leggen als je zegt tegen duurzaamheid te zijn. Mensen geloven gewoon hun oren niet. Iedereen lijkt in duurzaamheid te geloven. (...)

Van Karl Marx is de uitspraak: religie is opium van het volk. Ik geloof dat er wel iets waar is van de vaak gehoorde variant hierop, dat duurzaamheid een soort opium voor de massa is, die hen in staat stelt rustig verder te leven in onze kapitalistische samenleving met de altoos blijde verwachting dat de problemen eerdaags worden opgelost.’¹

Aldus Denker des Vaderlands René ten Bos in een interview over het duurzaamheidsdebat. Dit debat is volgens Ten Bos te simplistisch en te optimistisch; verduurzaming wordt hierdoor een succesverhaal, dat niet erkent dat er naast winnaars ook mogelijke verliezers zijn. Ten Bos bekritiseert het maatschappelijke debat op twee punten: ten eerste is er sprake van een duurzaamheidsgeloof binnen het bedrijfsleven, in de politiek en onder burgers, dat geen oog heeft voor de complexiteit van het probleem klimaatverandering. Dit stelt mensen in staat op dezelfde voet door te gaan zonder echte gedragsveranderingen. Ten tweede leidt dit duurzaamheids-optimisme tot de persoonlijke schuldvraag: ben je voor of tegen duurzaamheid en wat doe je er aan? Het probleem van de duurzaamheidsdiscussie is dan ook dat actie op persoonlijk niveau niet bijdraagt aan de veel grotere problemen die zich wereldwijd afspelen. Om met Ten Bos te spreken: ‘individueel slecht gedrag is even irrelevant als individueel goed gedrag.’

Sinds het VN-rapport *Our common future* van de ‘Brundlandt-commissie’ uit 1987 wordt gesproken van ‘duurzame ontwikkeling’ als remedie voor zowel milieuschade en klimaatverandering, als sociaaleconomische vraagstukken als wereldwijde armoede.² Er zijn echter ook drie terugkerende punten van kritiek op het gebruik van dit concept: het is vaag, werkt hypocrisie in de hand en sluit andere oplossingsrichtingen uit. Ten eerste is het vaag omdat ‘duurzame ontwikkeling’ voor veel verschillende mensen verschillende dingen betekent en heeft betekend, afhankelijk van de eigen maatschappelijke positie. Naast dat deze vaagheid het juist mogelijk heeft gemaakt om veel verschillende mensen en landen achter ‘duurzame ontwikkeling’ te verenigen, zorgt dit er ook voor dat pas duidelijk wordt wat ‘duurzaamheid’ is bij concrete actie. Ten tweede leidt deze vaagheid tot het probleem hoe duurzaamheid te meten en dus te bepalen of de claim ‘groen’ te zijn gerechtvaardigd is,

---

¹ Henk Steenhuis, ‘Duurzaamheid is opium voor de massa’, *Trouw*, 5 april 2018. Zie: <https://www.trouw.nl/groen/-duurzaamheid-is-opium-voor-de-massa~a1eb1c1b/>.

² Ontwikkeling is duurzaam als deze aansluit op de behoeften in het heden zonder de mogelijkheid van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen. De behoeften van de allerarmsten dienen volgens het rapport voorrang te krijgen.

Zie: World Commission on Environment and Development, *Our Common Future* (Oxford: Oxford University Press, 1987).

bijvoorbeeld in de context van claims van bedrijven ‘eerlijke producten’ aan de consument te bieden.³

Ten derde is ‘duurzame ontwikkeling’ dwingend in het denken en handelen met de mogelijkheid betere oplossingen uit te sluiten. Hieruit komt de vraag voort of ‘duurzame ontwikkeling’, als een combinatie van economische groei en duurzame omgang met natuurlijke bronnen en ecosystemen, überhaupt wel mogelijk is. In hoeverre is er sprake van grenzen aan de groei vanuit ecologisch of sociaal perspectief? *Doughnut economics* van de Britse econome Kate Raworth is een voorbeeld van kritiek op de zienswijze van het geloof in oneindige economische groei als oplossing voor het armoede en klimaatvraagstuk.⁴ Ook is ‘duurzame ontwikkeling’ antropocentrisch, met een duurzaamheid gericht op menselijke behoeften, vertrouwen in het menselijke handelen en haar ratio. Vanuit sociaal oogpunt leidt ‘duurzame ontwikkeling’ tot een pragmatische hervorming van de bestaande politiek-economische orde – dit staat op gespannen voet met radicalere bewegingen met kritiek op (Westers) kapitalisme of de anti-globaliseringsbeweging. Resumerend: ‘duurzame ontwikkeling’ staat voor pragmatisme: institutionele hervormingen en technologische innovatie zijn in dit verband te verkiezen boven een meer fundamentele herziening van waarden en gedrag.⁵

Bovenstaande punten van kritiek op ‘duurzame ontwikkeling’ weerklinken ook wanneer het gaat om andere concepten als ‘verduurzaming’ – van wat? Hoe? – of ‘groene groei’. Dit laatste concept wordt verweten negatieve gevolgen van economische groei, zoals maatschappelijk beleden milieuschade, onvoldoende mee te nemen. Een optie die deze negatieve effecten van economische ontwikkeling in combinatie met de wens tot verduurzaming beter meeneemt zou ‘groene welvaart’ kunnen zijn.⁶ De genoemde voorbeelden zijn niet bedoeld om onderscheid te maken tussen goede en foute opties, maar om aan te geven hoe de keuze tussen het ene of het andere concept, de taal die wij bezigen, ons denken over problemen als klimaatverandering en milieuvervuiling en oplossingen stuurt.

---

³ John Robinson, ‘Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development’, *Ecological Economics* 48 (2004) afl. 4, 369-384, aldaar 373-5.

⁴ Kate Raworth, *Doughnut Economics*.

⁵ Robinson, ‘Squaring the circle?’, 376-7.

⁶ CPB, *Groene groei en welvaart: een conceptueel denkkader* (2016).

2. Het probleem: wie bepaalt en wie betaalt?

Hieronder volgen twee recente media-voorbeelden om de problematiek rond de vraag hoe te vergroenen inzichtelijk te maken: het verduurzamen van de samenleving leidt tot verschillende dilemma's over de lusten- en lastenverdeling en hoe te bepalen wat er dient te gebeuren.

Het regeringsbesluit om te stappen met gaswinning in Groningen en het aangekondigde einde van de gasgestookte cv-ketel leidt er toe dat in media steeds meer aandacht wordt besteed aan de maatschappelijke implicaties: gasvrij wonen kent praktische problemen en een prijs. De warmtepomp is duur, gebruikt veel elektriciteit en maakt geluid. Er gaan kosten gemaakt worden en het verdelingsvraagstuk van die kosten is niet gemakkelijk. Ook lijkt langzaam bewustzijn te groeien voor de grote investeringen die nodig zijn om bijvoorbeeld jaarlijks 200.000 woningen van het gas te krijgen: 'Hoe die klimaatpijn te verdelen? Dat kan wel eens dé politieke kwestie van 2018 worden.'⁷

In een uitzending van het televisieprogramma *De Monitor* op 13 maart, 'Klimaatconflict in de polder', komt een andere kant van de problematiek naar voren: de dilemma's die komen kijken bij de benodigde actie voor het behalen van de doelstellingen van lokale partijen op het gebied van vergroening van de energievoorziening. In aanloop naar de afgelopen gemeenteverkiezingen werd er gestrooid met ambitieuze doelstellingen – gemeente Apeldoorn CO₂-vrij in 2030 – maar voor het behalen van zo'n doel – het plaatsen van de benodigde zeven windturbines en voetbalvelden aan zonnepanelen – is geen van de betrokken partijen te porren. Het ontbreekt aan politieke wil voor het nemen van de noodzakelijke maar impopulaire maatregelen. Uit onderzoek van *De Monitor* naar 130 verkiezingsprogramma's van lokale partijen komt naar voren hoe het merendeel negatief staat tegenover windmolens en gereserveerd ten opzichte van wijkverwarming door aardwarmte of zonne-energie.⁸

Bij de omschakeling naar een groene, duurzame samenleving rijst ook de vraag wat rechtvaardig is. In *De ethiek van de energietransitie* wordt gesproken van drie soorten rechtvaardigheid: procedurele rechtvaardigheid – de mate van toegang tot het beslissingsproces, welke stem wordt wel of niet gehoord? –, distributieve rechtvaardigheid – het verdelingsvraagstuk: wie profiteert en wie betaalt? – en een rechtvaardigheid die culturele verschillen en de problemen van kwetsbare groepen erkent.⁹ De vraag naar wat rechtvaardig is komt in verschillende situaties in haar verschillende vormen – en vaak een combinatie van verschillende rechtvaardigheidsvraagstukken – terug. Vergroening van de samenleving leidt

---

⁷ Koen Haegens, 'Leuk, die verduurzaming, totdat de rekening komt', *De Volkskrant*, zaterdag 31 maart 2018.

⁸ 'Klimaatconflict in de polder', tv-uitzending *De Monitor*, 13 maart 2018.

⁹ Renee Kooger e.a., 'Ethische aspecten van de energietransitie', *De ethiek van de energietransitie*, essay bundel van ECN beleidsstudies, oktober 2017, pagina 5-6.

tot tal van mogelijke problemen waarbij burgers in haar verschillende rollen – als werkende, wonende, consument – en op verschillende vlakken – qua inkomen, in de omgeving – worden verdeeld.

3. Groen verdeelt burgers

a. Inkomen

Verduurzaming vraagt om veel investeringen en het in gebruik nemen van alternatieve technologieën die nog lang niet altijd goedkoper zijn dan het fossiele alternatief. De vraag is hoe deze lasten – maar ook mogelijke lusten – verdeeld worden. Afgelopen jaar verschenen verschillende rapporten die stellen dat klimaatkosten in de huidige situatie onevenredig bij bepaalde groepen terecht komen, met een toenemende scheve verdeling als gevolg. Met het huidige beleid komen – de CO₂-uitstoot ook in ogenschouw nemende – kosten meer terecht bij huishoudens dan bedrijven. Binnen de huishoudens zijn het vooral de lagere inkomens die nu al relatief het grootste deel van hun inkomens kwijt zijn aan kosten voor energie en dit neemt enkel toe; huishoudens met hogere inkomens zijn relatief goed uit. Binnen het bedrijfsleven zijn het de grootgebruikers – de zware industrie – die de dans lijkt te ontspringen.

Dit jaar zou de Opslag Duurzame Energie (ODE), een belasting om investeringen in duurzame energie te subsidiëren, voor huishoudens gemiddeld €50 duurder worden en de energiebelasting gemiddeld met €20 stijgen. De ODE wordt nu voor de helft betaald door huishoudens en voor de helft door bedrijven. Voor de energiebelasting geldt dat deze aankomend jaar waarschijnlijk verder stijgt, maar aangezien het een degressieve belasting is betalen grootgebruikers relatief weinig mee. Het energieverbruik in ogenschouw nemend betalen huishoudens momenteel een groot deel van de energietransitie terwijl ze al zwaar belast worden.¹⁰

Afgelopen jaar kwam onderzoeksbureau CE Delft in opdracht van Milieudefensie met drie rapporten over de inkomenseffecten van klimaatbeleid. In *Wie profiteert van het klimaatbeleid? Verdeling van subsidies en belastingkortingen tussen armere en rijkere huishoudens* komt naar voren dat bijna alle subsidies en belastingkortingen meer ten goede komen aan de rijkste dan aan de armste helft van de bevolking.¹¹ Volgens *Rechtvaardigheid en inkomenseffecten van het klimaatbeleid. De impact van het klimaatbeleid op de inkomensongelijkheid jaren* staat het draagkrachtprincipe – de sterkste schouders de zwaarste lasten – onder druk. Met name de laagste inkomensgroepen dreigen voor de kosten van de energietransitie op te draaien. Daarnaast lijken bedrijven ten opzichte van huishoudens minder

---

¹⁰ Jolanda van Es, 'Energierkening volgend jaar € 70,- hoger', Pricewise, 2 oktober 2017, geraadpleegd: februari 2018. Zie: <https://www.pricewise.nl/blog/verhoging-energiebelastingen-2018/>.

¹¹ Robert Vergeer, *Wie profiteert van het klimaatbeleid? Verdeling van subsidies en belastingkortingen tussen armere en rijkere huishoudens*. Rapport van CE Delft, april 2017, in opdracht van Milieudefensie. Zie: <https://www.ce.nl/publicaties/1931/wie-profiteert-van-het-klimaatbeleid>.

te hoeven betalen.¹² Aan het begin van 2018 verscheen *Indicatoren voor een rechtvaardig klimaatbeleid*. Volgens deze analyse van het regeerakkoord Rutte III neemt de ongelijkheid in de verdeling van baten en lasten als gevolg van klimaatbeleid verder toe, ten koste van de huishoudens ten opzichte van bedrijven. Binnen beide groepen stijgen de relatieve lasten voor de laagste inkomensgroepen respectievelijk het kleine bedrijf het hardst; de lasten voor hoogste inkomens en de energie-intensieve industrie nemen relatief het minst toe.¹³

Verschillende organisaties gaan op hun eigen manier met het onderwerp aan de slag. Zo liet energiebedrijf Essent verleden jaar ook onderzoek doen en kwam met een voorstel voor herziening van de huidige belasting op energie.¹⁴ Het is belangrijk te vermelden dat deze resultaten voortkomen uit een analyse van de huidige situatie; het nog te sluiten klimaatakkoord zou de ongelijke lastenverdeling tegen kunnen gaan. Voor Milieudefensie, dat ook aan de onderhandelingstafel zit, wordt de lastenverdeling een breekpunt.¹⁵

In *De ethiek van de energietransitie* wordt stilgestaan bij een mechanisme dat een ongelijke verdeling van de lusten en lasten van klimaatbeleid onder de bevolking verklaart: het Mattheus-effect. Dit effect houdt in dat de voordelen van de verzorgingsstaat – in het geval van klimaatbeleid bijvoorbeeld een subsidie voor elektrisch rijden of plaatsing van zonnepanelen – voornamelijk, en in toenemende mate, ten goede komen aan rijkere. Dit gaat ten koste van mensen met een lager inkomen en praktijkgerichte scholing, voor wie dergelijke voorzieningen juist belangrijker kunnen zijn. Een wezenlijke vraag is dan ook hoe het duurzame energiebeleid zo vorm kan worden gegeven dat het Mattheus-effect niet groter of zelf kleiner wordt.¹⁶

b. Wonen

‘Kennelijk heeft onze regering zich gecommitteerd aan iets waarvan de impact toen niet werd overzien, maar dat ons nu een hoop narigheid blijkt te gaan bezorgen. Dan heb ik het natuurlijk over de burger die niet alleen de gepeperde rekening mag betalen, maar ook land en zee ziet verrommelen met windmolens en zonnepanelen en die straks ook nog lawaaiige

---

¹² Robert Vergeer, Frans Rooijers en Marc Davidson Advies, *Rechtvaardigheid en inkomenseffecten van het klimaatbeleid. De impact van het klimaatbeleid op de inkomensongelijkheid*. Rapport CE Delft, maart 2017, in opdracht van Milieudefensie. Zie: <https://www.ce.nl/publicaties/1930/rechtvaardigheid-en-inkomenseffecten-van-het-klimaatbeleid>.

¹³ Robert Vergeer en Ellen Schep, *Indicatoren voor een rechtvaardig klimaatbeleid*. Rapport CE Delft, januari 2018, in opdracht van Milieudefensie. Zie: <https://www.ce.nl/publicaties/2061/indicatoren-voor-een-rechtvaardig-klimaatbeleid>

¹⁴ EY, *Energiebelasting 2.0. De ideale impuls voor een rechtvaardige energietransitie*, juni 2017, in opdracht van Essent.

¹⁵ Gerard Reijn, ‘Rapport: klimaatlasten nog meer bij laagste inkomens’, *Volkskrant*, 5 februari.

¹⁶ ‘Inkomen in 2035: rijker door energielusten, armer door energielasten’, *De ethiek van de energietransitie*, 17-9.

warmtepompen op zijn dak moet verdragen. Als al die maatregelen genomen zijn, hebben wij dan de planeet gered? Nee dus. Het maakt voor de planeet helemaal niets uit wat wij doen. Nederland omvat slechts 2,5 procent van de wereldbevolking en komt daarmee op de 66ste plaats in de ranglijst. Tegen de landen hoger op de lijst zou ik willen zeggen: gaat u voor, dan volgen wij wel als we aan de beurt zijn. Zoals bekend betalen *early adapters* de hoofdprijs en krijgen bovendien de kinderziekten voor de kiezen.(...) Volgens het kabinet willen wij graag voorop lopen. Dat mag dan in het belang zijn van het bedrijfsleven, maar het is niet in het belang van de bevolking. Als er één onderwerp is waarover een referendum moet worden gehouden, dan is het dit wel. Maar dat schaft onze regering met grote haast af.¹⁷

Zo luidde een ingezonden brief, die samen met enkele andere inzendingen de opiniepagina van de Volkskrant van zaterdag 7 april vulde. Aanleiding vormde enkele artikelen over de kosten van te nemen verduurzamingsmaatregelen in de woning, specifiek de warmtepomp. Bovenstaande laat zien dat het draagvlak voor te nemen maatregelen al snel verloren gaat door kosten van overschakeling, aantasting van het landschap door windturbines en zonnepanelen. Tegen de warmtepomp luidden verschillende argumenten: ze zorgt juist voor een toenemende vraag naar elektriciteit, kost al gauw €8.000-10.000 – vier tot vijf keer een cv-ketel – vraagt om extra infrastructuur – extra dikke elektriciteitskabels voor de winter – en zorgt, zo stelde Vereniging Eigen Huis voor een ‘kakofonie van geluid’ doordat een ventilator aan de buitenkant van het huis moet worden geplaatst.¹⁸ In een NRC-artikel van 6 april staat duidelijke uitleg over hoe de warmtepomp werkt. Een probleem is dat lang niet alle huidige woningen geschikt zijn voor een warmtepomp.¹⁹

Klimaatonderhandelaar Diederik Samsom, voorzitter van de ‘tafel bebouwde omgeving’ bij de klimaatonderhandelingen, stelde onlangs dat het de ‘realistische maar ambitieuze’ doelstelling is om in Nederland een kwart van alle huizen uiterlijk 2030 van het aardgas af te hebben. Dit betekent dat twee miljoen woningen voor die tijd extra isolatie nodig hebben en elektrische warmtepompen dan wel een aansluiting op een duurzaam warmtenet op wijkniveau.²⁰ Onlangs verscheen een rapport, wederom in opdracht van Milieudefensie, waarin de klimaatopgaven wat betreft de gebouwde omgeving en mogelijke toekomstbeelden voor 2030 uitgewerkt werden gepresenteerd. Het onderzoek hanteerde een indeling van Nederlandse buurten in verschillende typen, afhankelijk van energieverbruik en inkomen. Verduurzaming van het dominante woontype, een rijtjeswoning bij middeninkomens, zou al gauw €18.500 per huishouden kosten: installatie van een warmtepomp en het plaatsen van isolatie. Voor veel van deze huishoudens is financiële ondersteuning gewenst, maar dit geldt

---

¹⁷ Reynier Pronk, ‘Wij kunnen planeet niet redden’, opiniepagina *Volkskrant*, 7 april 2018.

¹⁸ Opiniepagina ‘Toch maar geen pomp. Het is nog erger met de warmtepomp’, *de Volkskrant*, 7 april 2018.

Koen Haegens, ‘Leuk, die verduurzaming, totdat de rekening komt’, *De Volkskrant*, zaterdag 31 maart 2018.

¹⁹ Hester van Santen en Erik van der Walle, ‘Warmtepomp: niet ideaal, wel innovatief’, 6 april 2018, *NRC.nl*, geraadpleegd: april 2018, zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/04/06/warmtepomp-niet-ideaal-wel-innovatief-a1598520>.

²⁰ Frank Staver, ‘Twee miljoen huizen moeten voor 2030 van aardgas af’, *Trouw*, 23 maart 2018.

des te meer voor lagere inkomens bij een hoog energieverbruik. Naast de toenemende kosten van energieverbruik is er op ruimtelijk niveau nog een onderscheid te maken tussen de wijken in (grote) steden, waar restwarmebronnen van bijvoorbeeld nabijgelegen industrie een optie is – die overigens goedkoper is dan een pomp – en wijken buiten de randstad waar deze optie doorgaans niet bestaat. Verhoudingsgewijs heeft een groter deel van de hoge inkomens naar verwachting lagere investeringskosten in de warmtetransitie dan de lagere inkomens.²¹

In *De ethiek van de energietransitie* wordt nog gewaarschuwd voor een ander risico dat zich op termijn bij de transitie van gas naar elektrisch verwarmd wonen voor kan doen: bij deze omschakelijking daalt het gasgebruik, waardoor kosten voor ‘achterblijvende’ gasgebruikers stijgen aangezien de kosten voor onderhoud van het gasnetwerk – de infrastructuur – door een kleinere groep moet worden gedragen. Het is daarbij aannemelijk dat de kwaliteit van het gasnet afneemt doordat investeringen in benodigd onderhoud afnemen. Ook zouden de kosten voor elektriciteit – netbalancing – door een groeiende vraag als het gevolg van warmtepompen kunnen stijgen waardoor gasgebruikers ook nog te maken kregen met extra kosten op dit front. De vraag is dan ook hoe je de netwerkkosten op zo’n manier verdeelt dat niet de achterblijvende gasgebruikers voor al deze kosten opdraaien.²²

c. Werken

In *De ethiek van de energietransitie* komt de omschakeling van ‘grijs’ naar ‘groen’ werk aan bod: de duurzame transitie leidt ertoe dat banen zullen verdwijnen maar ook nieuwe werkgelegenheid ontstaat. Een wezenlijke vraag bij deze kwestie is of deze omschakeling overgelaten moet worden aan de markt, of dat de politiek hier een actief sturende rol in dient te hebben. Volgens het CBS werken momenteel minimaal 80.000 mensen in de grijze sector – automonteurs, werknemers in de fossiele energiesector etc. – wiens baan op termijn zal verdwijnen. Het huidige Energieakkoord stelt dat in 2020 een verviervoudiging van de ‘groene industrie’ gewenst is.²³ Verduurzaming van de energiesector dient dan meer werkgelegenheid op te leveren dan de conventionele energie.²⁴ Vragen die opkomen zijn: hoe banenverlies eerlijk te compenseren? Bij wie ligt de verantwoordelijkheid voor een toekomstbestendige studiekeuze? Hoe veel van de potentiële ‘grijze werklozen’ kunnen worden omgeschoold?

In Canada doen zich vergelijkbare kwesties voor als in Nederland. In *Making decarbonization work for workers. Policies for a just transition to a zero-carbon economy in*

---

²¹ *Van CV-ketel naar duurzame warmte. Twee toekomstbeelden voor een warme Nederlandse gebouwde omgeving in 2030*, Rapport Ecorys in opdracht van Milieudefensie, Rotterdam, 29 januari 2018, pagina 5-7.

²² ‘Wonen in 2035: van gas naar elektra’, *De ethiek van de energietransitie*, 20-2.

²³ ‘Werkgelegenheid in 2035: groene banen, grijze werkloosheid’, *De ethiek van de energietransitie*, 26-7.

²⁴ *Nationale Energieverkenning 2017*, pagina 17.

Canada staat de vraag centraal hoe de omschakeling in lokale gemeenschappen waar eendere van de bevolking in de steenkoolindustrie werkt op een rechtvaardige manier vorm te geven, dat wil zeggen een transitie-beleid waarbij minimalisering van de schade aan steenkoolarbeiders en maximalisering van voordelen voorop staat.²⁵ Wat volgt zijn aanbevelingen voor een nationaal gecoördineerde economische strategie van publieke uitgaven aan de omschakeling en werkverschaffingsinitiatieven, strategische investeringen in beroepsopleidingen en de uitbouw van de sociale zekerheid en noodzakelijke omscholing voor de betreffende arbeiders en een gericht en coherent beleidspakket van aanvullende maatregelen in de ‘fossil fuel communities’.²⁶

De SER komt binnenkort met een advies over gevolgen van de energietransitie voor de werkgelegenheid.²⁷

d. Consument

De burger heeft in zijn rol als consument invloed op de hoeveelheid CO₂-uitstoot en gebruik van natuurlijk kapitaal door de keuzes die hij maakt. Met name het maken van vliegvluchten en de consumptie van vlees zijn belastend voor het milieu en klimaat. In maart verscheen het rapport ‘Duurzaam en gezond. Samen naar een houdbaar voedselsysteem’ van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (RLI). De klimaatopgave van Parijs verhoogt de urgentie van de wijziging van het voedselsysteem. Dit betekent naast noodzakelijke maatregelen in de landbouw dat ingezet dient te worden op een eetpatroon met minder dierlijke eiwitten:

De klimaatopgave ligt niet alleen op het bord van de veehouderij maar vraagt ook om aanpassing van onze eetgewoonten. In een duurzaam en gezond eetpatroon passen naar verhouding minder dierlijke en meer plantaardige eiwitten. Dit vraagt een behoorlijke omschakeling, want de consumptie van dierlijke eiwitten is de afgelopen decennia juist sterk toegenomen. De raad adviseert om er in het voedselbeleid naar te streven dat het aandeel dierlijke eiwitten in 2030 naar maximaal 40% wordt teruggebracht ten opzichte van de totale eiwitconsumptie.²⁸

Mogelijke middelen zijn de inzet van ambassadeurs zoals tv-koks, aanpassing van de Schijf van Vijf, maar ook hogere btw of accijnsheffingen op duurzame producten.²⁹ Het duurder maken van vlees heeft mogelijk als effect dat vleesconsumptie juist onbetaalbaar wordt voor mensen met lagere inkomens.

---

²⁵ Hadrian Mertins-Kirkwood, *Making decarbonization work for workers. Policies for a just transition to a zero-carbon economy in Canada* (Canadian Centre for Policy Alternatives, januari 2018).

²⁶ Mertins-Kirkwood, *Making decarbonization work for workers*, 4-5.

²⁷ ‘Werkprogramma Effecten werkgelegenheid energietransitie’, *SER*, geraadpleegd: april 2018. Zie: <https://www.ser.nl/nl/actueel/werkprogramma/werkgelegenheid-energietransitie.aspx>.

²⁸ RLI, *Duurzaam en gezond. Samen naar een houdbaar voedselsysteem*, maart 2018, pagina 6-8.

²⁹ RLI, *Duurzaam en gezond*, 8.

In hoeverre kan de verantwoordelijkheid voor de klimaatopgave bij de burger worden gelegd? Naast dat niet altijd duidelijk is wat de mogelijke keuzes voor consumenten zijn, bestaan ook problemen op psychologische grond: het compenseren van ‘goed’ gedrag met ‘fout’ gedrag:

‘Het beeld is dus niet erg rooskleurig: we ‘compenseren’ mogelijk goed milieugedrag met gedrag dat besparingen deels tenietdoet. Als campagnes al effect hebben, ebt dat snel weg. Daarnaast vinden we ook nog eens dat vooral de buurman minder auto moet rijden. Hoe gaat de irrationele mens – u en ik – de klimaatdoelen van Parijs ooit halen?’³⁰

e. Openbare ruimte

Met het besluit de gaswinning uit het Groningse Slochterenveld zo snel mogelijk af te bouwen naar nul, komt een einde aan een situatie waarin de gaswinning en bijbehorende financieel-economische gunstige situatie van Nederland ten koste ging van de veiligheid en het woonplezier van een deel van de bevolking. In Groningen gaat men nu wel van het gas af, dat betekent niet dat de problemen daarmee zijn opgelost: zo doen zich problemen voor bij de afhandeling van door aardbevingen veroorzaakte schades aan woningen. Gesproken wordt van onduidelijkheid bij gedupeerden, beperkte mogelijkheden van ‘arbiters’ voor het aansprakelijk stellen van de NAM en structurele onderwaardering van de prijs van herstel.³¹

Zo zijn er meer voorbeelden waarbij ‘groen’ burgers verdeelt als het gaat om het gebruik van de ruimte voor energiewinning. Het eerder genoemde voorbeeld van de tv-uitzending van de Monitor laat zien hoe ‘duurzaamheid’ zolang het een abstract ideaal of doelstelling voor over vijftien jaar is op een breed en groeiend draagvlak rekenen kan, maar zodra het om concrete uitwerking en maatregelen gaat veel weerstand ondervindt van mensen die het landschap aangetast zien zonder de directe voordelen te ervaren. Een voorbeeld is het initiatief voor een project voor CO₂-afvang en –opslag (CCS) in Barendrecht, dat van de nationale overheid kwam maar op weerstand van de gemeenteraad en provincie Zuid-Holland kon rekenen. Van uitstel kwam uiteindelijk afstel, ook door een totaal gebrek van draagvlak onder de plaatselijke bevolking.³²

Een ander voorbeeld is het plaatsen van vijftig windmolens door boeren in de Drentse veenkoloniën, met steun van het ministerie van Economische Zaken maar zonder steun van de lokale bevolking. Er is in dit geval sprake van verschillende soorten onrechtvaardigheid: procedureel, distributief en qua culturele erkenning. Wat betreft de besluitvorming kwamen de molens, geïnitieerd door de boeren maar mét steun van het ministerie van Economische

---

³⁰ Bard van de Weijer, ‘Ik heb zoveel energie bespaard in huis het afgelopen jaar...nu mag ik een verre vliegreis’, *De Volkskrant*, 17 februari 2018.

³¹ Sam Gerrits, ‘NAM betaalt wettelijk verplichte schadevergoedingen niet uit’, *Follow the Money*, 9 april 2018. Zie: <https://www.ftm.nl/artikelen/nam-betaalt-wettelijk-verplichte-schadevergoedingen-niet-uit>.

³² ‘Opslag en opwekking in 2035: de strijd om de ruimte’, *De ethiek van de energietransitie*, pagina 7-10, aldaar 8.

zaken, er uiteindelijk toch. Dit terwijl de bevolking een aanvankelijk voorstel van de boeren voor een ‘windcoöperatie’ al hadden afgewezen. Qua distributie is sprake van een ongelijke lusten- en lastenverdeling. De opbrengsten gaan enkel naar de betreffende landeigenaren, de lasten zijn voor de plaatselijke bevolking. De nadelen van de windmolens gaan verder dan aantasting van het landschapsbeeld en leiden op sociaal gebied tot ontwrichting van de gemeenschap en economisch gezien tot daling van de huizenprijzen. Cultureel gezien wordt de historische parallel gemaakt met vroegere uitbuiting van arme veenwerkers door rijke boeren.³³ Een vraag die in *De ethiek van de energietransitie* in dit verband wordt gesteld is hoe bij alle betrokkenen van energieopslag en –opwekking zowel procesmatige als financiële eigenaarschap kan worden gecreëerd.

---

³³ ‘Opslag en opwekking in 2035’, *De ethiek van de energietransitie*.

Literatuur

CPB, *Groene groei en welvaart: een conceptueel denkkader* (2016).

Ecorys, *Van CV-ketel naar duurzame warmte. Twee toekomstbeelden voor een warme Nederlandse gebouwde omgeving in 2030*, in opdracht van Milieudefensie, Rotterdam, 29 januari 2018.

Es, Jolanda van, 'Energierkening volgend jaar € 70,- hoger', Pricewise, 2 oktober 2017, geraadpleegd: februari 2018. Zie: <https://www.pricewise.nl/blog/verhoging-energiebelastingen-2018/>.

EY, *Energiebelasting 2.0. De ideale impuls voor een rechtvaardige energietransitie*, juni 2017, in opdracht van Essent.

Gerrits, Sam, 'NAM betaalt wettelijk verplichte schadevergoedingen niet uit', *Follow the Money*, 9 april 2018. Zie: <https://www.ftm.nl/artikelen/nam-betaalt-wettelijk-verplichte-schadevergoedingen-niet-uit>.

'Klimaatconflict in de polder', tv-uitzending *De Monitor*, 13 maart 2018.

Koen Haegens, 'Leuk, die verduurzaming, totdat de rekening komt', *De Volkskrant*, zaterdag 31 maart 2018.

Kooger, Renee e.a., *De ethiek van de energietransitie*, essay bundel van ECN beleidsstudies, oktober 2017.

Mertins-Kirkwood, Hadrian, *Making decarbonization work for workers. Policies for a just transition to a zero-carbon economy in Canada* (Canadian Centre for Policy Alternatives, januari 2018).

Mugge, Daniël, 'Duurzaamheid is economische groei', *Follow the Money*. Zie: <https://www.ftm.nl/artikelen/duurzaamheid-is-economische-groei?share=1>.

Nationale Energieverkenning 2017.

Opiniepagina 'Toch maar geen pomp. Het is nog erger met de warmtepomp', *de Volkskrant*, 7 april 2018.

Pronk, Reynier, 'Wij kunnen planeet niet redden', opiniepagina *Volkskrant*, 7 april 2018.

Raworth, Kate, *Doughnut Economics*.

Reijn, Gerard, 'Rapport: klimaatlasten nog meer bij laagste inkomens', *Volkskrant*, 5 februari.

- RLI, *Duurzaam en gezond. Samen naar een houdbaar voedselsysteem*, maart 2018.
- Robinson, John, 'Squaring the circle? Some thoughts on the idea of sustainable development', *Ecological Economics* 48 (2004) afl. 4, 369-384.
- Santen, Hester van en Erik van der Walle, 'Warmtepomp: niet ideaal, wel innovatief', 6 april 2018, *NRC.nl*, geraadpleegd: april 2018, zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/04/06/warmtepomp-niet-ideaal-wel-innovatief-a1598520>.
- Staver, Frank, 'Twee miljoen huizen moeten voor 2030 van aardgas af', *Trouw*, 23 maart 2018.
- Steenhuis, Henk, 'Duurzaamheid is opium voor de massa', *Trouw*, 5 april 2018. Zie: <https://www.trouw.nl/groen/-duurzaamheid-is-opium-voor-de-massa~a1eb1c1b/>.
- Vergeer, Robert, Frans Rooijers en Marc Davidson Advies, *Rechtvaardigheid en inkomenseffecten van het klimaatbeleid. De impact van het klimaatbeleid op de inkomensongelijkheid*. Rapport CE Delft, maart 2017, in opdracht van Milieudefensie. Zie: <https://www.ce.nl/publicaties/1930/rechtvaardigheid-en-inkomenseffecten-van-het-klimaatbeleid>.
- Vergeer, Robert, *Wie profiteert van het klimaatbeleid? Verdeling van subsidies en belastingkortingen tussen armere en rijkere huishoudens*. Rapport van CE Delft, april 2017, in opdracht van Milieudefensie. Zie: <https://www.ce.nl/publicaties/1931/wie-profiteert-van-het-klimaatbeleid>.
- Vergeer, Robert en Ellen Schep, *Indicatoren voor een rechtvaardig klimaatbeleid*. Rapport CE Delft, januari 2018, in opdracht van Milieudefensie. Zie: <https://www.ce.nl/publicaties/2061/indicatoren-voor-een-rechtvaardig-klimaatbeleid>
- Werkprogramma Effecten werkgelegenheid energietransitie', *SER*, geraadpleegd: april 2018. Zie: <https://www.ser.nl/nl/actueel/werkprogramma/werkgelegenheid-energietransitie.aspx>.
- Weijer, Bard van de, 'Ik heb zoveel energie bespaard in huis het afgelopen jaar...nu mag ik een verre vliegreis', *De Volkskrant*, 17 februari 2018.
- World Commission on Environment and Development, *Our Common Future* (Oxford: Oxford University Press, 1987).